

УДК 172.4: 341

САМОВИЗНАЧЕННЯ ЧИ ТЕРИТОРІАЛЬНА ЦІЛІСНІСТЬ: ВИРІШЕННЯ ДИЛЕМИ НА ЗАСАДАХ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Віталій Лісіцин

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кафедра філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін
вул. Незалежної України, 57А, 69000, м. Запоріжжя, Україна*

У статті здійснено соціально-філософський розгляд питання про можливість узгодження принципів самовизначення народів та збереження територіальної цілісності держав. Визначається моральна роль справедливості у вирішенні проблеми подолання протиріччя між прагненням залежних народів самостійно вирішувати свою долю та намірами держав зберегти територію, на яких ці народи проживають.

Ключові слова: справедливість, права, самовизначення, територіальна цілісність, сецесія, держава, нація, народ, соціальна спільнота.

Проблема збереження або встановлення миру ніколи не переставала бути актуальною для людства. В умовах сьогодення спостерігається загострення стосунків між впливовими державами та локальні військові конфлікти в різних регіонах світу, в тому числі й в Україні. Іноді причинами протистояння є прагнення одних суб'єктів міжнародних відносин здійснити територіальний перерозподіл, а інших – зберегти недоторканими свої володіння. Перші з них можуть виправдовувати свої дії правом народів на самовизначення, а другі – правом на територіальну цілісність держав. Пошуку шляхів вирішення дилеми, що існує між зазначеними принципами, сприяє визначення відповідності кожного з них вимогам справедливості. Саме це і стало метою даної статті.

Справедливість відіграє важливу роль у регулюванні відносин як на міжособистісному, так і на міжнародному рівнях. Однак досягнути її іноді важко не лише через те, що ніхто не хоче поступатися власними інтересами, але й тому, що в якості визначальних регуляторів стосунків іноді проголошуються принципи, які суперечать один одному. В міжнародних відносинах до таких принципів можна віднести право народу на самовизначення та право держави на збереження своєї територіальної цілісності. Незважаючи на свою фактичну взаємозаперечність, вони обидва визнані ключовими та рівнозначними для сучасної міжнародної системи відносин. В Заключному акті Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р., з одного боку, гарантується непорушність державних кордонів і повага до територіальної цілісності всіх держав, а з іншого боку, проголошується право народів розпоряджатися власною долею «в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток» [5].

Для відповіді на питання про те, чи дійсно зазначені принципи заперечують один одному, слід з'ясувати, хто відноситься до суб'єктів права на самовизначення, і в чому полягає самовизначення. В літературі, присвяченій проблемі самовизначення, в якості відповідних суб'єктів називаються народи і нації. Хоча деякі автори, зокрема Р. Осборн, наголошують на тому, що самовизначення народів є цілком прийнятним, тоді як самовизначення націй може породжувати нестабільність і небезпеку на світовій арені [8, с. 124].

На думку професора Темплського університету, народ пов'язаний з поняттям географічним і включає кожного, хто живе всередині певних державних кордонів. Виходячи з географічного положення, можна точно і послідовно здійснити самовизначення, дотримуючись демократичних процедур прийняття відповідного рішення. Набагато складніше самовизначення відбувається у випадку, коли його намагається здійснити нація, що являє собою етнічну спільноту, об'єднану спільністю мови та культури. Географічно нації розташовані нерівномірно, поряд з ними співіснують етнічні меншини, які внаслідок самовизначення націй можуть постраждати від нерівності та дискримінації [Там само, с. 123].

Слід зазначити, що в російсько- та україномовних перекладах міжнародних документів, якими закріплюється право на самовизначення, його носієм визначений народ. Однак в цих мовах народом може називається і населення певної держави, і маса простих людей, що протистоїть еліті, і етнічна група людей, об'єднаних загальними культурними рисами. В оригінальних англійських текстах таких міжнародних документів, як «Міжнародний пакт про громадянські і політичні права» 1966 р., «Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі» 1975 р. та ін. носій права на самовизначення позначається англійським словом «peoples», яке не має національного забарвлення.

Народ може самовизначатися як у відносинах з іншими народами, так і у відносинах з власною державною владою. У відносинах з державою право розпоряджатися своєю долею буде реалізовуватися через забезпечення можливості народу впливати на прийняття владних рішень. За такого розуміння право на самовизначення може ототожнюватися з народним суверенітетом, ідея якого розвивалася в концепціях мислителів епохи Просвітництва.

В аспекті відносин між різними народами проблема самовизначення стала актуальною в кінці XIX ст. – на початку XX ст. В цей період вона головним чином пов'язувалася зі спільнотами, що називалися націями. Ідея самовизначення в цей час розвивається як похідний продукт доктрини націоналізму і використовується для обґрунтування сецесії. На Берлінському конгресі 1878 р. вперше було використано термін «самовизначення націй» у зв'язку з розглядом питання про незалежність Балканських країн. За надання всім націям повного права на самовизначення виступив Лондонський конгрес ІІ Інтернаціоналу 1896 р.

Статус важливого принципу врегулювання міжнародних відносин самовизначення націй набуло в період І світової війни, коли виникла загроза розпаду кількох імперій. В своїх «14 пунктах» американський президент Вудро Вільсон назвав самовизначення важливим завданням післявоєнного світу. На захист цього права став В. Ленін, який присвятив питанню самовизначення націй кілька статей. В одній з них, написаній в 1916 р., він визначив: «Право на самовизначення націй означає виключно право на незалежність у політичному сенсі, на вільне політичне відокремлення від гноблячої нації» [7, с. 255]. Однак це не означає, що автор був прихильником ідеї відокремлення націй і утворення дрібних держав. На його думку, надання свободи відділення ліквідує підстави для його необхідності.

Отже, у питанні про самовизначення сформувалися два основних підходи. Один з них головну увагу звертає на суверенітет народу, а інший наголошує на праві етнічних спільнот здійснювати сецесію та будувати окрему власну державність. В залежності від того, що обирається в якості домінанти, визначається і спільнота, якій надається право на самовизначення. Ці підходи продовжують розвиватися в сучасній науковій та громадсько-політичній думці.

Справедливість вимагає, щоб можливість здійснювати самовизначення надавалася будь-яким соціальним об'єднанням, які прагнуть до самостійного історичного буття, незалежно від того, що стало їх інтегруючим фактором. Виходячи з цього, слід погодитися з

тими, хто визнає право на самовизначення і за народами, і за націями. До речі, в резолюції № 637 Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1952 р. державам-членам організації рекомендовано визнавати та підтримувати принципи самовизначення для всіх народів (peoples) та націй (nations) [9]. Однак в міжнародних документах, які були прийняті пізніше і які згадувалися вище, термін «нації» (nations) в положеннях про право на самовизначення чомусь зник, і залишився лише термін «народи» (peoples).

Якщо визнати самовизначення правом народу, то не можна відмовити в цьому праві й нації. Застереження Р. Осборна про те, що в останньому випадку постраждають етнічні меншини, не можна вважати слушним, бо тоді взагалі необхідно буде поставити під сумнів принципи демократії. Під час виборів до представницьких органів влади та проведення референдумів більшість так само нав'язує волю меншості, позбавляючи її можливості визначати свою долю та здійснюючи таким чином певну дискримінацію. Однак це не вважається підставою для відмови від демократії.

В дійсності самовизначення націй та самовизначення народів суттєво не відрізняються одне від одного. Будь-який народ може визначитися за допомогою демократичних процедур. А це означає, що рішення фактично приймається тією групою населення, яка складає більшість народу, що проживає на певній території. Виходить, що етнос, який за чисельністю є більшим, зазвичай і визначає результат вибору цього народу та напрямки його внутрішнього та зовнішнього розвитку. Тоді постає питання: чи має право здійснювати своє політичне самовизначення етнічна або інша меншість, незгодна з діями домінуючої соціальної групи? Що є тією найдрібнішою соціальною спільнотою, яка може і якій дозволяється здійснювати самовизначення? Відповідь на ці питання залежить від окреслення меж самовизначення. Якщо його обмежувати створенням незалежної та суверенної держави, то носієм відповідного права слід визнавати лише ті соціальні спільноти, які спроможні існувати як окремі самостійні держави. Якщо ж суб'єкту самовизначення дозволити приєднуватися до інших держав, то в якості таких суб'єктів зможе тоді виступати кожна сільська громада.

В Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, прийнятій резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 року, зазначено, що формами здійснення права на самовизначення є створення суверенної та незалежної держави, а також вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення будь-якого іншого політичного статусу [3]. Таке тлумачення зазначеного принципу створює сприятливі умови для порушення територіальної цілісності існуючих держав, проти чого від початку існування ООН виступали її країни-засновниці.

Наважитися на самостійне існування може лише велика група населення, яка усвідомлює свою ідентичність і готова терпіти негаразди періоду становлення та подальшого розвитку власної державності. У випадку ж, коли суб'єкту самовизначення дозволяється не лише відокремлюватися від однієї країни, але й приєднуватися до іншої, виникає ситуація, яка спонукає відносно невелику за розміром соціальну групу, що мешкає в прикордонних регіонах, прагнути стати частиною більш заможного сусіда. В порубіжних землях майже кожної держави живе багато людей, що є етнічно близькими людям по інший бік кордону. Вони можуть утворювати певну громаду, мати бажання возз'єднатися з братами і обґрунтувати справедливість своїх намірів культурною спорідненістю. Визнати їх прагнення незаконними на тій підставі, що вони не є народом, дуже важко через невизначеність поняття «народ». Англійське слово «peoples» таке ж неоднозначне, як і українське «народи».

Якщо з позицій формальної справедливості прагнення етнічних меншин вийти зі складу однієї держави та приєднатися до складу іншої, в якій споріднений етнос складає

більшість, виглядає обґрунтованим, то з позицій історичної справедливості воно може викликати заперечення. Поглянувши на історію появи деяких етнічних груп населення на певних територіях, можна помітити, що іноді вони з'являлися тут після депортації або фізичного винищення місцевого населення. Чи можна після цього вважати справедливим їх бажання визначати не лише свою долю, але й долю тих територій, на яких вони мешкають?

Проблема територій є найскладнішою у вирішенні питання про забезпечення права на самовизначення. Саме вона і заважає зняти протиріччя між принципами самовизначення та непорушності кордонів. Збереження цілісності держав вважалось справедливою справою з найдавніших часів. Сьогодні територіальна цілісність визнана одним з основоположних принципів міжнародного права, покликаною запобігти територіальним захопленням та стабілізувати міжнародні відносини. Принцип недоторканості кордонів закріплений документами, які стали ключовими для визначення світового порядку II половини XX ст., а саме: Статутом ООН, Декларацією про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами, Заключним актом Ради з безпеки і співробітництва в Європі тощо. Незмінне ставлення до цього принципу було підтверджене світовою спільнотою у Віденській декларації та програмі дій, прийнятій на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 року.

Як бачимо, територіальна цілісність захищається тими ж міжнародними документами, якими гарантується й право народів визначати свою долю. В них зустрічаються положення, що не узгоджуються між собою у відповідності до вимог логіки. Приміром, в Декларації про принципи міжнародного права 1970 р. зазначено, що «кожна держава зобов'язана сприяти за допомогою спільних та індивідуальних дій здійсненню принципу рівноправності та самовизначення народів відповідно до положень Статуту ООН», що самовизначення може здійснюватися у формі «створення суверенної і незалежної держави» або «вільного приєднання до незалежної держави» [3]. В той же час в зазначеному документі проголошується: «ніщо в наведених вище пунктах не повинно тлумачитися як таке, що санкціонує або заохочує будь-які дії, що ведуть до розчленування або до часткового, або повного порушення територіальної цілісності та політичної єдності суверенних і незалежних держав» [Там само]. Виходить, що держави зобов'язані забезпечити власним народам можливість вийти зі свого складу, але при цьому їм гарантується право недоторканості кордонів, тобто право не надавати своїх земель іншим державам. Якщо врахувати, що до таких «інших» слід віднести також держави, що прагнуть утворити сепаратисти, то виникає ситуація, коли останнім дозволяється будувати власну державність, але не гарантується можливість отримання певних територій. Однак створити нову державу без певної території неможливо, оскільки остання є одним з основних атрибутів державності. Через це здається очевидним, що самовизначення у вигляді сецесії може не порушувати права на збереження територіальної цілісності тільки у випадку, коли частина населення від'єднується без території і здійснює процес, який охарактеризується як повернення представників якогось етносу на свою історичну батьківщину та возз'єднання його зі своїм національно-культурним цілим.

Неузгодженість принципів самовизначення та територіальної цілісності пояснюється тим, що вони призначалися для врегулювання різних відносин. Самовизначення стосувалося відносин між державою та її частинами, а збереження територіальної цілісності повинно визначати відносини між різними державами з метою запобігання їх втручання у справи один одного. Однак в дефініціях зазначених понять чітко не зазначалося, яких саме відносин вони стосуються. Навіть якщо б це і було зроблено, все одно залишалося б без відповіді питання про те, як задовольнити прагнення держави не втратити свої землі і забезпечити можливість якійсь частині її населення збудувати власну державу. Отже, пра-

во, яке являє собою різновид формальної справедливості, поки що не розробило дієвого механізму подолання протиріччя між зазначеними принципами, тому важливо з'ясувати, яким чином воно може бути вирішено у відповідності до принципів справедливості, яка визначається не правом, а мораллю. Як зазначав Арістотель, «справедливість може бути природна та встановлена законом» і «справедливе від природи вище справедливого за законом» [1, с. 327, 328], тому воно й повинно стати підставою для подолання існуючої правої суперечності.

Самовизначення та збереження своєї цілісності можуть розглядатися як реалізація права на існування соціальних організмів. Одні з них хочуть отримати можливість здійснювати самостійне історичне буття, а інші – запобігти ситуації, що може призвести до його втрати. Людське життя з часів виникнення гуманістичної ідеології вважається найвищою цінністю. Ставлення до життя людини змінилося відтоді, коли вона перестала розумітися як гріхозна істота і почала визнаватися найкращим Божим творінням. Послідовники гуманістів віднесли право на життя до найголовніших природних прав людей. Носіями такого права стали визнаватися не лише окремі індивіди, але й їх об'єднання. Філософи Нового часу вважали, що державам та народам, так само, як і окремим людям, має бути забезпечено природне право, а їх придбання іншими державами рівнозначно знищенню «моральної особистості» та перетворенню її на «річ» [6, с. 206, 212].

Справедливість намагання створити нове життя або зберегти вже існуюче ніколи не ставилася під сумнів. Однак справедливими ці намагання є лише за умови, що це буде робитися не за рахунок знищення інших життів. Зазначений принцип стосується і окремих індивідів, й їх об'єднань у вигляді націй, народів та держав. Людські спільноти, що прагнуть здобути суверенітет і здійснювати самовизначення, фактично намагаються реалізувати своє право на створення нового історичного життя. Держави, які захищають свою цілісність, таким чином намагаються зберегти своє історичне життя. Як перше, так і друге є справедливим. Що з них вважати більш пріоритетним? Сучасна мораль і право віддають перевагу збереженню життя над його отриманням. Значна кількість людей нашого часу вважають допустимим перервати вагітність і завадити народженню дитини, в той час, як позбавлення життя людини, яка вже існує, засуджувалося в будь-якій частині світу і в будь-які часи.

Якщо розглядати питання про самовизначення та територіальну цілісність в контексті реалізації права на життя, то можна зробити висновок, що воно гарантується лише тим, хто вже існує. Ті ж, хто перебуває в зародковому стані, носіями прав людини не вважаються, бо юридично вони ще не є ані людьми, ані громадянами. В Декларації про права людини та громадянина 1789 р. і Загальній декларації прав людини 1948 р. підкреслювалося, що люди мають рівні права від народження. Саме поняття «природні права» буквально означає можливості та гарантії, що людина отримує «природі», тобто при народженні.

Пріоритет актуального над потенційним спостерігається й тоді, коли розмова йде про людські об'єднання. Один з основоположників міжнародного права, Гуго Гроцій визнавав справедливим воювати за збереження власного надбання, а ось прагнення підвладного народу здобути свободу відносив до несправедливих причин війни [2, с. 529]. У відповідності до цієї логіки можна виправдати намагання держави завадити появі у своїх володіннях нового історичного організму. Ці дії будуть вважатися справедливими, якщо справедливими є їх причини та спосіб реалізації. Держава, що намагається зберегти цілісність, не повинна створювати умов, що змушують якусь її частину прагнути від'єднатися, і вона не має морального права фізично знищувати утворення, яке вже виявляє ознаки самостійного соціального організму. Якщо народження останнього вже сталося, то спроби

знищити носія нового буття, який продемонстрував свою життєздатність, будуть викликати однозначне засудження, оскільки вони означатимуть замах на вбивство живої істоти.

Право визначати свою долю спільноти, що усвідомила свою ідентичність, змогла самоорганізуватися та розпочати будівництво власної державності, є беззаперечним, але лише за умови, що формування державного організму не було штучним і таким, яке здійснювалося зовнішніми силами. В історії важко знайти приклади утворення нових держав без стороннього втручання. Справедливість або несправедливість цих дій залежить від того, на якому етапі здійснюється втручання. За словами І. Канта, коли держава внаслідок внутрішніх негараздів розпалася на дві частини, кожна з яких являє собою окрему державу, що претендує на самостійність, то надання комусь з них допомоги з боку сторонньої держави не може розглядатися як втручання в політичний устрій іншого. Але доки цей внутрішній спір не вирішено, втручання сторонніх держав означає порушення прав незалежного народу, який бореться лише зі своєю внутрішньою хворобою [6, с. 208].

Опосередкованим свідченням втручання третьої сторони в процес самовизначення етносів та регіонів іноді слугують результати здійсненого ними історичного вибору. Рішення про приєднання до іншої держави змушує засумніватися в тому, що визначення своєї долі цими суб'єктами здійснювалося самостійно.

Хоча бажання якоїсь етнічної групи воз'єднатися зі своїм національно-культурним цілим виглядає справедливим, воно суперечить принципу самовизначення. Прагнення вийти зі складу однієї держави для того, щоб приєднатися до іншої, означає, що зазначена спільнота насправді не усвідомлювала свою єдність та ідентичність, коли приймала рішення про самовизначення і скоріше діяла, виконуючи волю іншої сторони, тієї самої, до якої згодом і приєдналася. Право на самовизначення має надаватися тим, хто здатний їм користуватися, тобто тим, хто здатний само-, тобто самостійно визначатися (приймати рішення, діяти, існувати).

Українське слово «сам» означає «одинокий, поодинокий», а «самота» є тотожною «одинокості» [4, с. 170]. Англійське «self» позначає «особу як індивіда» [10, с. 424], тобто організм, який існує самостійно. Виходить, що і в українському, і в англійському варіантах самовизначення пов'язується з тими, хто є відокремленим (самостійним, самодостатнім, суверенним).

Якщо перехід до складу іншої держави відбувається під гаслами самовизначення, то це фактично є обманом, який завжди вважався проявом несправедливості. Крім того, такий перехід заслуговує моральний осуд ще й через те, що він суперечить праву на життя. Для того, щоб скористатися можливістю вирішувати свою долю, спільнота повинна була продемонструвати, що вона стала суверенною, тобто такою, що отримала історичне буття. Вхідження до складу іншої держави буде означати, що новонароджений історичний організм здійснює самознищення, а воно в наш час засуджується і моральним, і юридичним правом.

Таким чином, вирішення питання про те, що є більш пріоритетним – право на самозбереження чи право на самовизначення – залежить від того, наскільки дії та прагнення носіїв зазначених прав відповідають принципам справедливості. Держава має моральне право на збереження своєї цілісності, якщо вона не проводить дискримінаційну політику по відношенню до різних груп населення та рівною мірою задовольняє їх потреби. Якщо ж держава не дотримується імперативів справедливості, то частина її громадян, що зазнає утисків, отримує моральне право на сецесію та будівництво власної держави, але тільки за умови, що вона спроможна існувати самостійно та визначати свою долю без допомоги сторонніх сил.

Список використаної літератури:

1. Аристотель. Большая этика / Аристотель. Сочинения: в 4-х т. / общ. ред. А.И. Доватура; пер. с древнегреч. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 295-374.
2. Гроций, Гуго. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций; пер. А.Л. Саккетти. – Репринт. с изд. 1956 г. – М. : Ладомир, 1994. – 868 с.
3. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй, прийнятій резолюцією 2625 (XXV) Генеральної Асамблеї ООН від 24 жовтня 1970 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
4. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол. О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К. : Наук. думка, 1983. – Т. 5: Р – Т / уклад.: Р.В. Болдирев та ін. – 2006. – 704 с.
5. Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінкі, 1 серпня 1975 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
6. Кант И. К вечному миру // Трактаты о вечном мире: сборник / сост. И.С. Андреева и А.В. Гулыга. – СПб. : Алетейя, 2003. – С. 205–241.
7. Ленин В.И. Социалистическая революция и право наций на самоопределение / В.И. Ленин. Полное собрание сочинений в 55-ти т. (Издание 5). – Москва : Политиздат, 1969. – Том 27. – С. 252 – 266.
8. Осборн, Р. Национальное самоопределение и целостность государства / Р. Осборн // Общественные науки и современность. – 1993. – № 5. – С. 122-126.
9. Резолюция № 637 «Право народов и наций на самоопределение» VII-й сессии (1952–1953 годы) Генеральной Ассамблеи ООН [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
10. Хокинс, Дж. Толковый словарь английского языка : Oxford english : 40000 слов и выражений современного английского языка / Дж. Хокинс, Э. Делаханты, Ф. Макдональд. – Москва: АСТ; Oxford: Астрель, 2008. – 556 с.

**SELF-DETERMINATION AND THE TERRITORIAL INTEGRITY:
SOLVING DILEMMAS ON THE PRINCIPLES OF JUSTICE****Vitaliy Lisitsin**

*Zaporizhzhya Regional Institute of Postgraduate Education,
Department of Philosophy and Social and Human Sciences,
Nezalezhnosti Ukrainy str, 57A, 69035, Zaporizhzhya, Ukraine*

The article deals with the socio-philosophical consideration of the problem of harmonizing the principles of self-determination of peoples and preserving the territorial integrity of the states. The purpose of the study is to determine the role of justice in resolving the dilemma between these principles.

Key words: justice, rights, self-determination, territorial integrity, secession, state, nation, people, social community.